

Vznik šľachty v stredovekom Uhorskom kráľovstve

ATTILA ZSOLDOS

Kľúčové slová: Uhorsko, vrcholný stredovek, vznik a utváranie šľachty, sociálny status

Výraz „šľachtic“ (*nobilis*) sa v prameňoch uhorskej proveniencie po prvýkrát používa v tzv. III. zákone Ladislava I. (Svätého)¹, ktorý odráža reálie zo 70. rokov 11. storočia – presnejšie, keďže datovanie prameňa je diskutabilné² – je obrazom spoločenskej situácie doby krátko predtým. Z textu zákona vyplýva, že za šľachticov sa v dobovej spoločnosti označovali osoby, ktoré sa narodili v urodzených a – väčšinou – majetných rodoch, pričom túto spoločenskú skupinu môžeme najlepšie popísať dnešným výrazom „aristokracia“. Predchádzajúce obdobie nepoznalo termín, ktorý by bol právne presne špecifikoval túto vrstvu obyvateľstva: jeden zo zákonov kráľa Štefana I. (Svätého) popísal urodzené osoby tak domáceho pôvodu, ako aj prisťahovaných, pojмами „väčší pôvodom a urodzenosťou“ (*maiores natu et dignitate*).³ Do takto určenej vrstvy patrili v 10. storočí spomedzi kmeňových urodzených tí, ktorí sa postavili na stranu Arpádovcov, budujúcich kresťanskú monarchiu a tým sa im podarilo s úspechom preniesť svoje postavenie do nového systému. Zároveň sa sem zaradili tie osoby, ktoré prišli z iných krajín a boli povýšené v službách Arpádovcov.⁴ Do prvej skupiny mohol patriť Csanád,⁵ ktorý ako vodca Štefanových vojsk porazil Ajtonya, ovládajúceho územie okolo rieky Maroš a do druhej okrem iných Hunt a Poznan, ktorých naše pramene spomínajú roku 997 v súvislosti s bojmi,

¹ Smerodajné vydanie pozri ZÁVODSZKY, Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege*. Budapest 1904, (reprint: Pápa 2002), s. 172–180. Latinské a anglické vydanie zákonov z arpádovského obdobia: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary vol. 1. 1000–1301*. Translated and edited by János M. BAK, György BÓNIS, James ROSS SWEENEY. Bakersfield 1989.

² K otázke podrobnejšie JÁNOSI, Monika. *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged 1996, s. 104–128.

³ Sancti Stephani decretorum liber primus c. 21. (ZÁVODSZKY, ref. 1 s. 147.).

⁴ Podrobne o spoločnosti z obdobia panovania Štefana I. pozri ZSOLDOS, Attila. *The Legacy of Saint Stephen*. Budapest 2004, s. 105–122.

⁵ De Sancto Gerardo episcopo Morosenensi et martyre regni Ungarie (Legenda Sancti Gerardi episcopi maior) c. 8. In *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Záver napísal a bibliografiu zost. SZOVÁK Kornél - VESZPRÉMY László. Budapest 1999. [ďalej len: SRH] II., s. 490–492; P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum* c. 11. (SRH I., s. 50).

vyvolanými Koppányom⁶ proti kniežaťu Gejzovi a jeho zvolenému nasledovníkovi Štefanovi a od ktorých sa odvodzuje najrozsiahlšie urodzené príbuzenstvo uhorského stredoveku.⁷ Na Samuela Abu, ktorý si neskôr dokonca na krátky čas uzurpoval aj trón, sa hodí popis oboch zložiek, keďže na jednej strane o ňom môžeme predpokladať, že pochádzal z rodu náčelníkov Kabarov, ktorí sa k Maďarom pridali ešte pred príchodom na územie neskoršieho Uhorska, a tak mohol byť jedným z reprezentantov starej aristokracie. Na druhej strane bol istý čas aj palatínom Štefanovho dvora, teda – citujúc slová spomenutého zákona – patril k „väčším“ tak narodením, ako aj svojou urodzenosťou.⁸

Objavenie sa pojmu šľachtic súvisí so spoločenskou zmenou, počas ktorej sa v 70. rokoch 11. storočia z dovtedy jednotnej skupiny slobodných vyzdvihla skupina disponujúca privilegiami, ktoré prevyšovali obvyklé práva, prislúchajúce všetkým slobodným. V prameňoch sa odvtedy označujú ako „šľachtici“ (*nobiles*), v protiklade k „obyčajným slobodným“ (*liberi*), ktorých moderná maďarská historiografia označuje ako „prostí slobodní“ (*közszabadok*).⁹ Presné určenie hraníc šľachtického statusu a podrobné definovanie výsad nie je možné kvôli nedostatočnému počtu a obsažnosti prameňov; môžeme však s istotou skonštatovať, že šľachtic mohol viesť súdne spory priamo na kráľovskom dvore, teda mohol obísť vidiecke súdne inštitúcie, ako na to poukazuje jeden zo zákonov z obdobia panovania Ladislava I., ktorý je pripojený k rozhodnutiam synody v Szabolcsi z roku 1092.¹⁰ Keďže v inom zákone sa v súvislosti s krádežou v šľachtickej kúrii (*in curia nobilium*) spomína pristald (*pristaldus*) pána domu,¹¹ môžeme predpokladať, že šľachtici v tomto období mali právo súdiť obyvateľov žijúcich na ich panstvách.

Druhým elementom zo súboru zmien, ktoré nastali v poslednej štvrtine 11. storočia, bola zmena obsahu pojmu sloboda. Vznikol totiž taký typ oslobodenia sluhov, ktorý nezaručoval takto zvýsadneným osobám rovnaké práva ako mali rodení slobodní, ale poskytoval určité nadpráva v porovnaní s celkovou podriadenosťou; tieto nadpráva však nedosahovali úroveň skutočnej slobody. V dôsledku toho sa v spoločenskej vrstve sluhov vytvorili také skupiny, ktorých členovia žili v porovnaní so skutočnými sluhami v relatívnej slobode: ich právne

⁶ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*. Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY, adiuverunt Johannes Bapt. BORSA – Franciscus L. HERVAY – Bernardus L. KUMOROVITZ et Julius MORAVCSIK. Budapestini 1992, s. 39; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. cc.*, s. 41a s. 64. (SRH I., ref. 5, s. 297 a 312–314.).

⁷ KARÁCSONYI, János. *A magyar nemzetség a XIV. század közepéig*. Budapest 1995, s. 635–692.

⁸ O ňom podrobne pozri KRISTÓ, Gyula – MAKK, Ferenc: *Die ersten Könige Ungarns. Die Herrscher der Arpadendynastie*. Herne 1999, s. 92–102.

⁹ BOLLA Ilona. A közszabadság a XI–XII. században. A liber és libertas fogalom az Árpád-korban. *Történelmi Szemle* 16. (1973), s. 1–29; BOLLA, Ilona – HORVÁTH, Pál. Le rôle de la liberté commune dans le développement de la société hongroise médiévale. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica* 21. (1981), s. 9–26; BOLLA, Ilona. *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Budapest 1983.

¹⁰ Sancti Ladislai regis decretorum liber primus c. 41. (ZÁVODSZKY, ref. 1, s. 165).

¹¹ Sancti Ladislai regis decretorum liber tertius c. 12. (ZÁVODSZKY, ref. 1, s. 176–177.).

postavenie nazýva moderná maďarská historiografia „slobodou viazanou na podmienky“ a príslušníkov tejto skupiny nazýva „kondicionármí“. Kondicionári¹², hoci ich naše pramene občas nazývajú „slobodnými“, boli v skutočnosti sluhami, teda viazala ich nútená závislosť k svojmu pánovi, vyplývajúca z vlastníckeho práva.¹³ Takýmto typom slobody disponovali napríklad hradskí vojaci (jobagióni).¹⁴ S narušením jednoty významu pojmu sloboda sa v rovnakom čase objavil aj zvyk nazývať (všeobecnú) slobodu bez akýchkoľvek viazaností „zlatou“ (*aurea*),¹⁵ „večnou“ (*perpetua*)¹⁶ alebo „úplnou“ (*plena*)¹⁷ slobodou.

Premena prvotného obsahu pojmu šľachta sa udiala v dôsledku spoločenských zmien v priebehu 13. storočia. Približne na prelome 12. a 13. storočia sa popri šľachticoch stále rozhodnejšie snažila aj skupina majetných „nešľachticov“ (*ignobiles*) odlíšiť od tých svojich druhov, ktorí – keďže boli nemajetní – ako slobodní sedliaci obrábali pôdu niekoho iného. Na takéto odlíšenie slúžil pojem kráľovský servient (*serviens regis* alebo *regalis*) – označujúca osobu slúžiacu kráľovi, ktorý sa objavil na začiatku prvého desaťročia 13. storočia a rozšíril sa aj mimo kráľovského dvora. Kráľovskými servientami pôvodne nazývali tých, ktorých panovník spomedzi svojho služobníctva oslobodil – najčastejšie za vojenské zásluhy – a obdaroval aj majetkom. Základom ich právneho stavu teda bola všeobecná sloboda, čiže kráľovského servienta už neviazala k panovníkovi vlastnícka závislosť z prinútenia, jedna z hlavných charakteristík otroctva. Pomenovanie tejto vrstvy svedčí o tom, že kráľovskí servienti už na základe svojho nového právneho stavu neslúžili niektorému hradnému županstvu alebo županstvu niektorého z kráľovských služobníkov, ale priamo panovníkovi: v prípade vojenskej výpravy „pod kráľovskou zástavou“ (*sub vexillo regio*) ako bojovníci tiahnuci do boja,¹⁸ v mierových časoch zase – ak mal na to možnosť alebo chuť – ako predstavitelia niektorej skupiny kráľovských služobníkov.¹⁹

¹² Definíciu viazaných slobodných podáva zákon č. 69 zo synody z obdobia kráľa Kolomana, pričom ich rozlišuje od dvoch kategórií: pojem servus – sluha žijúci v úplnej podriadenosti a od osôb v sluhovskom postavení v rámci kráľovských hradských županstiev. Čl. 69 zo synody: *Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat* — ZÁVODSZKY, ref. 1, s. 205.

¹³ BOLLA, 1973, ref. 9, najmä s. 40–62.

¹⁴ Podrobnejšie pozri ZSOLDOS, Attila. *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyiség történetéből.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Budapest 1999, s. 9–28.

¹⁵ Pozri napr. 1270: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Stud. et op. Georgii FEJÉR. Budae 1829–1844. (ďalej len: CD) V/1. 74.

¹⁶ Por. 1226: *Az időrendbe szedett váradi tüzessvaspróba-lajstrom.* Kiadja [...] KARÁCSONYI János, BOROVSZKY Samu. Budapest 1903, s. 288. (č. 352).

¹⁷ Por. 30. čl. synody z obdobia vlády kráľa Kolomana: *Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem* — ZÁVODSZKY, ref. 1, s. 201.

¹⁸ 1271: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII.* Ed. WENZEL, Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874 (ďalej: ÁÚO) VIII., s. 350; 1273: CD VII/2, s. 73, ÁÚO IX, s. 18; 1275: ÁÚO IV, s. 49, CD V/2, s. 252.

¹⁹ Ako charakteristický príklad môžeme spomenúť, že Hem, syn Martina – predok rodu Himfi – ktorého roku 1275 spolu s jeho príbuzenstvom kráľ Ladislav IV. povýšil spomedzi kráľovských poľovníkov (*de leporariferis*

Pri vytváraní tejto formy výsadnosti zvolila kráľovská moc za jej základ spoločenské postavenie majetných prostých slobodných. Majetní slobodní boli prítomní v uhorskej spoločnosti už od počiatkov: v zákonoch Štefana I. môžeme s nimi – čiastočne – stotožniť „bojovníkov“ (*militēs*). V priebehu 11. a 12. storočia časť z nich evidentne stratila svoju nezávislosť, pretože pre nich mohli mať fatálne následky či už pustošivé vojny, jeden neúrodný rok alebo epidémia, ktoré zdecimovali ich dobytok. V prípade takejto katastrofy sa mohli dostať do celkom beznádejnej situácie, ktorá mohla skončiť nielen stratou majetkov, ale aj ich osobnej slobody. Panovníci sa rôznymi opatreniami snažili zamedziť úbytku bojaschopných mužov, ako napríklad aj kráľ Koloman, ktorý oslobodil prostých slobodných od platenia určitej dane, zrejme s úmyslom, aby títo aj naďalej zostali schopní znášať povinnosti spojené s vojenčením.²⁰ Opatrenie podľa všetkého aj splnilo svoj cieľ: tú početnú skupinu majetných príbuzných, ktorých pôvod je nejasný a ktorá sa v prameňoch objavuje – v evidentnej súvislosti s rozvojom písomníctva – v polovici 13. storočia, môžeme dôvodne pokladať za potomkov niekdajších prostých slobodných.

Rovnaké spoločenské postavenie spôsobilo, že tie osoby, ktoré získali prostredníctvom kráľovskej výsady status kráľovských servientov a skupina majetných prostých slobodných, v krátkom čase splynuli do jednej kategórie. Kráľovský dvor odvtedy považoval - aj bez zvláštnej výsadnej listiny - za príslušníkov skupiny kráľovských servientov aj tých potomkov majetných slobodných z 11. a 12. storočia, ktorí žili až v 13. storočí. Právne postavenie kráľovských servientov pritom reprezentovalo vyššiu úroveň než prostá sloboda, ktorá sa stále viac chápala ako obyčajná sedliacka sloboda.²¹ Práva kráľovských servientov zakotvila Zlatá bula z roku 1222, pričom príslušníkom tejto spoločenskej vrstvy zaručila široké výsadné práva. Servientov nebolo možné uväzniť bez riadneho rozsudku,²² boli oslobodení od platenia daní²³ a vymanili sa spod vojenskej a súdnej právomoci²⁴ stoličných županov.²⁵

Tí, ktorých na kráľovskom dvore nazývali kráľovskými servientmi, sa pokladali za šľachticov,²⁶ keďže ich právne postavenie malo aj prvky, ktoré mala aj tradičná šľachta;²⁷

nostris) na šľachtického servienta, (1275: CD V/2, s. 252–254), sa roku 1278 objavuje ako župan týchto služobníkov (*comes leporariferorum nostrorum*). (*Hazai oklevéltár 1234–1536*. Ed. NAGY, Imre - DEÁK, Farkas - NAGY, Gyula. Budapest 1879, s. 80–81).

²⁰ *Decreta Colomanni regis I.*, s. 35, 45, 79–81. (ZÁVODSZKY, ref. 1, s. 187–188, 189, 193–194).

²¹ Svedčí o tom listina palatína Konta z roku 1359, podľa ktorej Ladislav IV. udelil výsadu istým dvorníkom z Kapolcsu „libertate suo meliori“. Por. *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII*. Ed. ERDÉLYI, László – SÖRÖS, Pongrác. Budapest 1902–1916, II., s. 449.

²² 1222: c. 2. — *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II*. Ed. MARSINA, Richard. Bratislavae 1971–1987 (ďalej: CDES) I., s. 200.

²³ 1222: c. 3, tamže.

²⁴ 1222: c. 5, tamže.

²⁵ O vojenských povinnostiach kráľovských servientov pozri ZSOLDOS, Attila. The First Centuries of Hungarian Military Organization. In: *A Millenium of Hungarian Military History*. Ed. By László VESZPRÉMY, Béla K. KIRÁLY. (War and Society in East Central Europe XXXVII.) Columbia University Press, New York 2002, s. 16–17.

²⁶ Por. SZÚCS, Jenő. Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Ed. H. BALÁZS, Éva – FÜGEDI, Erik – MAKSAY Ferenc. Budapest 1984, s. 350–362.

a táto predstava je v súlade s chápaním pojmu šľachtictva, ktoré sa v prvej polovici 13. storočia opätovne objavilo v uhorskej spoločnosti.²⁸ Podstata tohto pohľadu na spoločnosť spočívala v rozšírení pojmu šľachtictva, kde označenie „šľachtic“ alebo „šľachtický“ získali aj príslušníci spoločenských skupín, ktorí vlastnili pôdu a zároveň sa zaoberali vojenčením, ale pritom žili výrazne pod úrovňou tradičných šľachticov. V rámci toho sa v druhej tretine 13. storočia rozšírilo aj pomenovanie „šľachtický cirkevný poddaný“ (*nobilis iobagio ecclesie*)²⁹ pre služobníkov cirkevných majetkov a pre cirkevných poddaných, ktorí tvorili skupinu elitných predstaviteľov hradskej županstiev a tiež pre hradskej poddaných, nazývaných „šľachtickí hradskej poddaní“ (*nobilis iobagio castris*),³⁰ pričom príslušníci oboch týchto skupín patrili medzi služobníctvo. Podobným spôsobom sa v niektorých okrajových častiach krajiny objavili „spišskí šľachtici“ (*nobiles de Scepus*),³¹ riadiaci sa podľa osobitného miestneho práva a turčianski šľachtici (*nobiles de Turuch*),³² skupina synov turčianskych jobagiónov. Podľa neskorších údajov je tiež jednoznačné, že v dvoch provinciách krajiny, ktoré mali celkom samostatnú správu, v Sedmohradsku a Slavónii, tvorila tamojšia šľachta pôvodne taktiež samostatný typ. Všetky tieto spoločenské skupiny sa pokladali za „šľachtické“ z dôvodu, že tvorili najviac zvýhodnenú a zvýsadnenú skupinu niektorého spoločenstva, žijúceho v istom spoločnom právnom systéme. Takéto chápanie šľachtictva nespochybnilo existenciu šľachtictva tradičnej šľachty: je príslušníci boli považovaní za šľachticov „krajiny“, teda za krajinských šľachticov (*nobiles regni*).³³ Nový prvok spočíval teda v tom, že k dovtedy jedinej existujúcej šľachte sa v súlade s dobovým chápaním pričlenila aj „šľachta“ iných, menších skupín.

Toto všetko však stálo v príkrom protiklade s ponímaním pojmu aristokratickej šľachty na kráľovskom dvore. Napriek tomu sa v polovici 13. storočia oba prístupy postupne priblížili. Jedným z dôkazov toho bolo objavenie sa pojmu „šľachtický kráľovský servitor“ (*nobilis serviens regis*), neskôr zase „šľachtický alebo kráľovský servitor“ (*nobilis seu serviens regis*),³⁴ kým sa roku 1267 zákonom zjednotili pojmy kráľovského servitora a krajinského šľachtica (*nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur*).³⁵ Týmto krokom kráľovská moc uznala, že kráľovskí servienti disponujú šľachtickými právami a aj oni sami sa

²⁷ Por. VÁCZY, Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. *Századok* 61. (1927) 273.

²⁸ Por. ZSOLDOS Attila: „Eléggé nemes férfiak ...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: *Zalai történeti tanulmányok*. Ed. KÁLI Csaba. Zalaegerszeg 1997, s. 7–19.

²⁹ 1232: *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Ed. NAGY, Imre - VÉGHÉLY, Dezső - NAGY, Gyula. Budapest, 1886–1890. II., s. 644.

³⁰ 1255: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV*. Collegit et digessit Tade SMIČIKLAS. Zagrabiae 1904–1934. (ďalej: CDCr) IV., s. 613.

³¹ 1243: CDES II., s. 89.

³² 1256 (?): CDES II., s. 391, por. aj *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II*. Ed. SZENTPÉTERY, Imre – BORSA, Iván. Budapest, 1923–1987 (ďalej: RA) č. 1129 a 1266: CD VI/2., s. 392.

³³ Pozri napr. 1249: ÁÚO VII., s. 283.

³⁴ 1244: ÁÚO VII., s. 171 a 1257: CDES II., s. 403–404.

³⁵ 1267: *Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította SZENTPÉTERY, Imre*. Budapest, 1927, s. 53.

počítajú za šľachticov. Týmto spôsobom sa práva kráľovských služobníkov, zakotvené v Zlatej bule, stali zásadnými výsadami uhorskej stredovekej šľachty, ktoré na konci stredoveku zosumarizoval Štefan Werbőczy vo svojom Tripartite (Partis I. tit. 9.).³⁶ Nová šľachta, ktorej súčasťou už boli aj niekdajší kráľovskí servienti, bola relatívne početná – odvtedy je pre spoločenskú štruktúru Uhorska charakteristický jej nezvyčajne vysoký pomer v porovnaní k ostatnému obyvateľstvu –, pričom spoločenský status a majetkové postavenie príslušníkov tejto vrstvy, ako aj ich životná úroveň, sa od seba výrazne líšili.

Rozhodnutie z roku 1267 zároveň určilo aj hranicu, po ktorú bola kráľovská moc ochotná zájsť v rozširovaní obsahu pojmu šľachta. Počnúc poslednou tretinou 13. storočia sa za „skutočnú šľachtu“ (*veri nobiles*) považovali príslušníci krajinskej šľachty, ku ktorej patrili okrem tradičnej šľachty už aj kráľovskí servienti.³⁷ V porovnaní s nimi mohli mať ostatné skupiny, nazývajúce sa šľachticmi, len čiastočné, partikulárne „šľachtictvo“. Partikulárnosť takéhoto právneho stavu sa ukazuje v jeho dvojznačnosti. V protiklade so všeobecne rozšíreným krajinským šľachtictvom sa partikulárne šľachtické skupiny viazali k dobre ohraničeným geografickým regiónom: v bratislavskom hradnom županstve sa stretávame so šľachtickými hradskými jobagiónmi, so spišskými šľachticmi zase na Spiši, so sedmohradskými alebo slavónskymi v Sedmohradsku, respektíve v Slavónii. „Slobody“, ktoré patrili k tomuto právnomu stavu, však neobsahovali privilégia krajinského šľachtictva v úplnej miere, ale len čiastočne, ako jednoznačne dokazuje napríklad porovnanie s právami kráľovských servientov a spišských šľachticov podľa privilegálnej listiny z roku 1243.³⁸ Jej ustanovenia sa v mnohých súvislostiach nepochybne môžu dať do paralely s právami kráľovských servientov, zakotvenými v Zlatej bule z roku 1222.³⁹ Je však nesporné, že pri vojenských povinnostiach kráľovských servientov, ktorí sa po roku 1267 zaradili medzi krajinských šľachticov a „spišských šľachticov“, sa ukazuje taká rozdielnosť, ktorá odkrýva podstatu právneho postavenia oboch spoločenských skupín a ich vlastníckych práv. Kráľovský servient – resp. krajinský šľachtic – bol povinný ísť do boja na základe svojho právneho postavenia, nie pôdy, ktorú vlastnil,⁴⁰ zatiaľ čo „spišskí šľachtici“ plnili svoje povinnosti na základe vlastníctva zeme, ako na to poukazuje nielen privilegálna listina z roku 1243,⁴¹ ale aj mnoho iných údajov.⁴² Táto skutočnosť postavila majetky „spišských

³⁶ WERBŐCZY István *Hármaskönyve*. Ed. Dr. KOLOSVÁRI, Sándor - Dr. ÓVÁRI, Kelemen (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici). Budapest, 1897, s. 64–69.

³⁷ Pozri napr. 1277: RA II/2–3, s. 181–182.

³⁸ 1243: CDES II., s. 89.

³⁹ 1222: CDES I., s. 199–201.

⁴⁰ Pozri napr. 1312: osoby, ktoré dostali výsady od kráľa Karola Róberta „more et consuetudine nobilium regni nostri cum ipsorum propriis expensis et sumptibus, quandocumque nos exercitum habere contingat, nobiscum teneret exercituare“ — *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II*. Ad edendum praeparavit Vincent SEDLÁK. Bratislavae 1980–1987. I., s. 429.

⁴¹ 1243: výsadná listina o vojenskej službe uvádza, že „in expeditionem per nos factam sub nostro vexillo quatuor, qui habent terram octo aratorum sufficientem, unum mittere debeant decenter armatum“, časť o dedení však predpisuje, že „si quis ex ipsis sine herede decesserit, universa bona tam mobilia quam immobilia ipsius, cui filia, si habeat, vel relicta nupserit, succedant, sed ille ad eadem servicia teneatur, ad que decedens sui succedit, fuerat obligatus“ — CDES II., s. 89.

⁴² Napr. 1255: CDES II., s. 342, 355; 1256: CDES II., s. 362.

šľachticov“ do podmiennej (kondicionálnej) polohy, čo skonštatoval aj palatín v súvislosti s jedným majetkovým sporom z roku 1397.⁴³ Podmiennečný (*conditionalis*) charakter bol do takej miery nerozlučiteľne spojený s pôdou „spišských šľachticov“, že aj v prípade, ak sa osoba iného právneho postavenia stala vlastníkom takéhoto majetku – napríklad kúpou – bola zaťažená povinnosťami vyplývajúcimi z vlastníctva zeme.⁴⁴ Z charakteru majetkov kráľovských servientov resp. krajinských šľachticov naproti tomu vyplývalo, že ich vlastníctvo nebolo viazané na výkon žiadnej služby,⁴⁵ a v prípade, že sa do vlastníctva šľachtica dostal nejaký majetok, ktorý bol zaťažený nejakou službou, odporúčalo sa takú zem nechať od tejto povinnosti oslobodiť.⁴⁶ Všetky tieto rozdiely umožňujú pochopiť dôvod, prečo kráľ Ondrej III. pri príležitosti jednej svojej spišskej donácie pokladal za potrebné zakotviť nasledovné: majetok jeho nový majiteľ získava nie podľa práva synov spišských jobagiónov,⁴⁷ ale podľa práva krajinských šľachticov (*non solum in libertate filiorum iobagionum de Scepus, sed eo etiam iure et libertate, quibus nobiles regni nostri terras suas seu possessiones dinoscuntur possedissee*).⁴⁸

Dve početne i politickým vplyvom najvplyvnejšie skupiny partikulárnej šľachty získali v priebehu 14. storočia spoločne právne postavenie krajinskej šľachty. Pre sedmohradských šľachticov zaručil rovnoprávnosť s krajinskou šľachtou zákon kráľa Karola Róberta z roku 1324,⁴⁹ pre slavónskych zas zákon jeho syna Ľudovíta I. z roku 1351.⁵⁰ V oboch prípadoch šlo o oslobodenie spod platenia starej daňovej povinnosti, udelenej vojvodovi alebo bánovi, stojacemu na čele provincie, čím sa odstránili bariéry oddeľujúce ich od krajinskej šľachty. Zákon z roku 1351 zásadným spôsobom stanovil, že odteraz „skutoční šľachtici [...] disponujú tými istými právami“ (*universi veri nobiles [...] sub una et eadem libertate gratulentur*).⁵¹

Pre všetkých, ktorí zostali mimo kategórie krajinských šľachticov – či už to boli príslušníci patriaci k jednotlivým partikulárnym skupinám, alebo iní – jedinou možnosť dostať sa do radov

⁴³ *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)*. Zost. MÁLYUSZ, Elemér. Budapest, 1951, č. 5068.

⁴⁴ 1248: CDES II., s. 202, por. FEKETE NAGY, Antal. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934, s. 68–69.

⁴⁵ Pozri napr. 1330: istý šľachtic sa vo svojom spore odvoláva na to, že on a jeho predkovia vlastnili „sessionem, terras arabiles, possessiones, vineas et alia titulo pure et non aliqua conditione servili maculate nobilitatis et regalium servientum“ — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 200 151. — Regest listiny v maďarskom jazyku pozri *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Zost. KUMOROVITZ L., Bernát. Budapest, 1953, č. 221.

⁴⁶ ZSOLDOS, Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. *Aetas 1990*: 3, s. 23–24, por. GERICS, József – LADÁNYI, Erzsébet. Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban. In: GERICS József. *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995, s. 287–288.

⁴⁷ Teda „spišskí šľachtici“.

⁴⁸ 1293: CD VI/1., s. 250.

⁴⁹ 1324: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (ďalej: DL) 40 487, vydanie pozri HÓMAN, Bálint. *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest, 1921 (reprint: Budapest, 2003), s. 254–256.

⁵⁰ 1351: c. 12. — *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungars 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci DÖRY additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Vera BÁCSKAI. Budapest, 1976, s. 135.

⁵¹ 1351: c. 11. — tamže, s. 134.

šľachty pre nich v nasledujúcom období predstavovalo individuálne získanie výsad. Ohľadom kráľovského povyšovania do radov šľachty sa však v maďarskej historiografii názory rozchádzajú. Jedna skupina – ktorej predstaviteľia zastávajú právnohistorické stanovisko – sa prikláňa k názoru, že jediným legitímnym spôsobom získania šľachtictva bolo povýšenie do šľachtického stavu; kým podľa stanoviska druhej skupiny, ktorej názor korešponduje viac so sociologickým chápaním, sa šľachtictvo dalo získať aj nadobudnutím šľachtického majetku alebo uzavretím manželstva so šľachtickým dievčaťom.

Podľa zástancov druhej skupiny zohral v procese premeny šľachty v priebehu 13. storočia významnú úlohu fakt, že ku koncu storočia hradskí jobagióni – aj bez zvláštneho kráľovského privilegovania – splynuli s krajinskou šľachtou.⁵² To, že veľká časť hradských jobagiónov sa skutočne stala krajinskými šľachticmi, je nesporné, lenže v drvivej väčšine prípadov sa to stalo kráľovským privilegovaním. Z rokov 1271-1281 sa zachovalo šesť kráľovských listín o privilegovaní hradských jobagiónov z Vaškého komitátu: v nich bolo zvyšadených spolu 72 osôb, ale vieme len o 12 takých hradských jobagiónoch v tom istom období, ktorým sa takejto kráľovskej výsady nedostalo.⁵³ Vzhľadom na nedostatok relevantných údajov nemôžeme jednoznačne povedať, či tento mimoriadne vysoký pomer bol charakteristický pre celú krajinu v poslednej tretine 13. storočia; tieto údaje v každom prípade svedčia o tom, že by bolo chybou podceňiť úlohu kráľovského privilegovania pri získavaní šľachtictva hradských jobagiónov.

Zaujímavejšou je však otázka, čo sa stalo s tými hradskými jobagiónmi, ktorým sa podobná výsadná listina neušla. O ich osude podáva presný obraz príbeh hradských jobagiónov z tekovského Korosanu (Krušany).⁵⁴ Príslušníci rodu sa v prameňoch objavujú od roku 1236. Vedú spory, vymieňajú pozemky a predávajú ich, vydávajú testamenty, zúčastňujú sa na živote majetnej spoločnosti komitátu ako svedkovia či delegovaní sudcovia.⁵⁵ Jedného z nich, Mortunusa, syna Pyonya, listina križiackeho konventu v Ostrihome z roku 1302 vyslovene nazýva šľachticom z Korosanu (*nobilis de Corlau*).⁵⁶ Po dlhých desaťročiach bezproblémového vlastníctva však Ondrej, syn Mikuláša „Forgácsa“ z rodu Hunt-Poznanovcov roku 1365 získal od kráľa donáciu na Korosan ako na zem „hradčanov“ (*populi*

⁵² Najvýznamnejším predstaviteľom tohto názoru bol Elemér Mályusz, najmä v práci MÁLYUSZ, Elemér. A magyar köznemesség kialakulása. *Századok* 76. [1942], s. 272–305, 407–434.). Na tu popísaných názoroch sa zakladajú časti týkajúce sa sedmohradskej stredovekej spoločnosti, kt. napísal roku 1947, ale uverejnená bola až roku 1988. MÁLYUSZ, Elemér. *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. [Társadalom – és művelődéstörténeti tanulmányok 2.] Budapest, 1988.

⁵³ ZSOLDOS, ref. 14, s. 108–109.

⁵⁴ Dnes už neexistujúcu lokalitu Krušany môžeme hľadať severozápadne od Tekova, por. GYÖRFFY György. *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza I–IV*. Budapest, 1987–1998. I., s. 452–453.

⁵⁵ 1236: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III*. Collegit et edidit Ferdinandus KNAUZ, Ludovicus CRESCENS DEDEK. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel DRESKA, Geysa ÉRSZEGI, Andreas HEGEDŰS, Tiburcius NEUMANN, Cornelius SZOVÁK, Stephanus TRINGLI. Strigonii–Budapestini 1999. (ďalej: MES) I., s. 320; 1262: MES I. s. 473; 1300: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus I–VIII*. Vyd. NAGY, Imre – PAUR, Iván – RÁTH, Károly - VÉGHÉLY, Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891. VIII., s. 412–413; 1302: CD VIII/1., s. 110–112; 1309: DL 58 577; 1275: ÁÚO IX., s. 134.; 1302: DL 86 893.

⁵⁶ 1302: CD VIII/1., s. 110.

castrenses). Hradskí jobagióni podali proti donácii protest a na základe sporu, ktorý vznikol, palatín Miluláš Kont roku 1366 na kongregácii Tekovského komitátu pátral po tom, či sú štrnásti príslušníci rodu z Korosanu hradčanmi alebo prirodzení, šľachtickí jobagióni hradu (*utrum [...] populi castrenses fuerint [...] aut iidem naturales jobagiones dicti castris fuerint et extiterint*). Opýtaní zástupcovia komitátu ani šľachtici nevedeli otázku jednoznačne zodpovedať, potvrdili len toľko, že na základe preukázanej listiny pokladajú za nespochybniteľné, že dvaja príslušníci rodu „boli vždy a oddávna proklamátormi“ (*semper et ab antiquo proclamatores fuissent et extitissent*). Na základe toho palatín odmietol protesty a majetok prisúdil Ondrejovi.⁵⁷

Skôr než podrobne preskúmame tento prípad, je potrebné poznamenať, že aj v iných komitátoch Uhorského kráľovstva sa stretávame s neuveriteľne podobnými spormi, ale rovnako aj v sedmohradskej Doboce,⁵⁸ v komitátoch Bereg,⁵⁹ Sabolč,⁶⁰ či Nitra.⁶¹ Sudcovia, ktorí tieto spory riešili, pravidelne prisudzovali majetky hradských jobagiónov v prospech šľachtica, ktorý si tento majetok vyžiadal ako donáciu, a to aj napriek protestom dotknutých jobagiónov. V pozadí týchto sporov sa objavuje viacero spoločných prvkov. V dôsledku rozpadu hradských županstiev v desaťročiach na prelome 13. a 14. storočia⁶² sa základom pozemkového vlastníctva hradských jobagiónov stal fiktívny právny vzťah, ktorý im povinne predpisoval službu v prospech už neexistujúcich hradských županstiev. V prvej polovici 14. storočia ani oligarchovia,⁶³ a ani po nastolení riadnej kráľovskej moci⁶⁴ prebiehajúce kontroly majetkového vlastníctva nespochybnili, že príslušnosť k hradským jobagiónom je právny stav, ktorý oprávňuje k pozemkovému vlastníctvu. Popritom sa jobagióni aj naďalej zúčastňovali na plnení rôznych povinností, vyplývajúcich zo správy komitátov: často sa s nimi stretávame ako so zástupcami rôznych úradov, najčastejšie po boku jedného zo slúžnych,⁶⁵ ale poznáme aj prípady, kedy sa jobagióni dostali medzi členov župných úradníkov a pôsobili popri županovi alebo jeho zástupcovi a slúžnych.⁶⁶ Podobným spôsobom mohli príslušníci rodu z Korosanu zastávať v Tekove funkciu proklamátora.

⁵⁷ 1365: CD IX/3., s. 510; 1366: DL 58 573, por. BÁRTFAI SZABÓ, László. *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom 1910, s. 68–69.

⁵⁸ 1368: *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai 1232–1540*. Zost. SZABÓ, Károly. Budapest, 1889, č. 133–134.

⁵⁹ 1363: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő I–XII*. Ed. NAGY Iván - NAGY Imre - VÉGHÉLY Dezső - KAMMERER Ernő - LUKCSICS Pál. Budapest, 1872–1931. (ďalej: Zichy) III., s. 476; 1364: *Levélári Közlemények 24.* (1946), s. 58–59.

⁶⁰ 1378: DL 24 910.

⁶¹ 1382: DL 98 170.

⁶² O tomto fenoméne – aj s analýzou vaškého hradského županstva – pozri ZSOLDOS, Attila. *A vasi várispánság felbomlása. Vasi Szemle 54.* (2000: 1.), s. 27–46.

⁶³ Podrobne: KRISTÓ, Gyula. *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979, s. 139–212.

⁶⁴ ENGEL, Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. *Századok 122.* (1988), s. 89–147; vydané. ENGEL, Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Ed. CSUKOVITS, Enikő. Budapest, 2003, s. 320–408.

⁶⁵ Pozri napr. 1309: DL 75 185, 75 186; 1316: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*. Ed. NAGY, Imre – NAGY, Gyula. Budapest, 1878–1920 (ďalej: AO) I., s. 395; 1325: AO II., s. 227–228; 1332: DL 60 205; 1335: AO III., s. 138; 1348: AO V., s. 173 atď.

⁶⁶ 1302: DL 40 287; 1311: DL 67 685, CDCr VIII., s. 279–281; 1315: DL 67 688; 1330: DL 91 245; 1336: AO III., s. 268.

V druhej polovici 14. storočia boli už aj spomienky na zaniknuté hradné županstvá také slabé, že postupne dochádzalo aj k zabúdaniu terminológie, viažucej sa k nim: namiesto niekdajšieho výrazu *castrensis* (‘hradčania’) a *iobagio castri* (‘hradský jobagión’) sa najčastejšie požíval termín, v ktorom sa zlievali oba predchádzajúce: *iobagio castrensis* (‘jobagión patriaci k hradu’).⁶⁷ Nový terminus *technicus* – a jeho príbuzné označenia⁶⁸ – nakoniec nerozlučiteľne spojili rozdiely medzi postavením hradských jobagiónov (*iobagio castri*) a hradčanov (*castrensis*), ktoré dovtedy existovali a boli rovnako akceptované panovníckou mocou ako i spoločnosťou. V označení *iobagio castrensis* výraz *castrensis* už neoznačoval „hradčana“, ale príslušnosť k hradu, k vlastníctvu panovníka,⁶⁹ pričom *iobagio* taktiež neoznačovalo najurodzenejších príslušníkov hradského systému, ktorí tu zastávali rôzne funkcie, ale jednoducho osoby neurodzené – *ignobilis*. Týmto vlastne toto označenie nabúrало najslabšie miesto v postavení hradských jobagiónov, ich príslušnosť ku kráľovským právam, a nie voči nešľachtickému stavu. Jeho aplikáciou sa umožnilo, že pôda hociktorej osoby patriacej predtým k hradskému systému, bez ohľadu na predchádzajúce právne rozdiely, mohla byť bez obmedzení, slobodne vyžiadaná a darovaná, pretože bola *castrensis* – teda patrila k hradu a pod kráľovské donačné právo.⁷⁰ Tak sa stalo aj v Tekove v prípade korosanského príbuzenstva, ale aj inde v krajine v iných komitátoch a u iných hradných jobagiónov. Súdna prax, ktorá posúvala vykonávateľa funkcie proklamátora (*proclamatorius*) na úroveň hradčanov jednoznačne potvrdzuje, že v druhej polovici 14. storočia sa účasť hradských jobagiónov vo výkone komitátnych funkcií chápala ako služba (*servitium*), ktorá vylučovala možnosť majetkovej existencie podobnej šľachtickej. Pre dobového človeka, ktorý za ideálne pokladal šľachtické vlastníctvo bez akejkoľvek služby (*servitium*), to nespochybniteľne znamenalo, že hradskí *jobagióni* sú *ignobilis* podobní *poddaným* sedliakom, teda v žiadnom prípade nie sú krajinskí šľachtici.⁷¹ Za takýchto okolností si spomedzi hradských jobagiónov mohli uchovať svoje majetky jedine tí, – hoci sa mohli stať časom „šľachtici“ v očiach svojho okolia – ktorí vlastnili svoje majetky nie na základe práva hradských jobagiónov, ale napríklad na základe kráľovskej donácie.⁷² Hradskí

⁶⁷ Pozri napr. 1364: *Levéltári Közlemények* 24. (1946), s. 58; 1371: DL 5902; 1380: CD VII/3, s. 152; 1397: *A Palásthyak I–III*. Ed. PALÁSTHY, Pál. Budapest, 1890–1891. I., s. 186. — Je charakteristické, že roku 1371 tú istú osobu označili najprv ako „castrensis conditionarius“ (DL 5902), neskôr ako „iobagio castrensis“ (DL 5936).

⁶⁸ 1360: *iobagionatus nobilium castrensiu* — CD IX/3, s. 684; 1362: *iobagio castrensis condicionarius* — *Zichy III*. 208.; 1377: *iobagio seu populus castrensis* — *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II*. Ed. NAGY, Gyula. Budapest, 1887–1889. I., s. 438; 1389: *nobilis castrensis* — *Zala II*. 234.

⁶⁹ Porovnaj napr. 1383: *iobagiones ad castrum nostrum Comaron vocatum pertinentes* — CD X/1, s. 81.

⁷⁰ 1358: vesprámska kapitula na rozkaz panovníka viedla vyšetrovanie v nasledujúcej veci: „utrum [...] possessio Gurbev semper et ab antiquo populorum castrensiu castri Zaladiensis fuerit et nunc existat et ex eo regie collationi pertinere debeat, aut [...] nobilium de Chab semper fuerit hereditaria [...] nec ne“ — *Történelmi Tár* 1908, s. 183.

⁷¹ Listina varadínskej kapituly z roku 1355 vypovedá, že pri uvádzaní do majetku Gózsztuzsér ležiaceho v komitáte Szabolcs boli riadne, tak ako bývalo zvykom, zvolaní susedia a spoluhraničníci a - ako listina dodáva: „mnoho šľachtických mužov, ale nie hradských jobagiónov [...], ale takých, ktorý disponujú skutočným šľachtictvom“ (*quam plurimos nobiles viros, non tamen iobagiones castri [...], sed vera nobilitate nobilitatos*) — *Zichy II.*, s. 587–588.

⁷² BOLLA 1973, ref. 9 s. 247–253, por. tamže s. 64–71, 228–230. — O dejinách hradských jobagiónov podrobne

jobagióni sa pri pretvárajúcej šľachte v priebehu 13. storočia dostali len do takej pozície, že viacerých z nich panovník povýšil za kráľovských služobníkov (*serviens*), resp. im udelil šľachtictvo.

Formovanie stredovekej uhorskej šľachty sa teda v takejto forme uskutočnilo v troch etapách. Pojem šľachty vytvorený v poslednej tretine 11. storočia existoval v podstate v nezmenenej podobe do začiatku 13. storočia a kráľovský dvor sa ho snažil udržať pri živote až do konca 60. rokov 13. storočia. V 30. rokoch 13. storočia sa v prostredí mimo dvora vyvinulo chápanie, ktoré sa snažilo prispôbiť spoločenským zmenám a rozšíriť pojem šľachtictva o nové prvky, avšak bez toho, aby sa razantne narušil jeho tradičný význam. Obidve stanoviská napokon zjednotil panovnícky dvor, ktorý určil hranicu medzi partikulárnym a krajinským šľachtictvom. Týmto sa vytvorilo nové ponímanie šľachty, na ktorom nič nezmenila ani skutočnosť, že v priebehu 14. storočia niektoré partikulárne šľachtické skupiny splynuli s krajinskou šľachtou. V dejinách šľachtictva, žijúceho od roku 1267 podľa „jednej a rovnakej slobody“, sa nový bod premeny uskutočnil až koncom 15. storočia, keď sa zo šľachty vyčlenila samostatná aristokracia, ktorej sa dostalo zvláštnych výsad.⁷³

Cituj:

ZSOLDOS, Attila. Vznik šľachty v stredovekom Uhorskom kráľovstve. In *Forum Historiae*, 2010, roč. 4, č. 2. ISSN 1337-6861 http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2010/texty_2_2010/zsoldos.pdf

Akademik **Attila Zsoldos** je vedúcim vedeckým pracovníkom a vedúcim oddelenia stredoveku na Historickom ústave Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Oblasťou jeho vedeckého záujmu je obdobie Arpádovcov a počiatky uhorského štátu. Je autorom niekoľkých desiatok vedeckých štúdií viacerých monografií (*The Legacy of Saint Stephen*. Lucidus Kiadó, Budapest 2004, 168 s.; *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2005. 227 s.; *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest. MTA Történettudományi Intézete 2007, 172 s.). Je profesorom stredovekých dejín a prednáša na univerzite v Budapešti.

Kontakt: azsoldos@tti.hu

pozri ZSOLDOS, ref. 14, s. 185.

⁷³ ENGEL, Pál – KRISTÓ, Gyula – KUBINYI, András. *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 1998, s. 307–309.